

ԵՐԱԺՇՏՈՒԹՅՈՒՆԸ ԲԱՔՎԻ ՀԱՅԵՐԻ
ՔԱՂԱՔԱՅԻՆ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ*

Հասմիկ Հ. Հարությունյան

ԳԱԱ Շիրակի հայագիտական հետազոտությունների կենտրոն
Երևանի Կոմիտասի անվան պետական կոնսերվատորիայի մասնաճյուղ, Գյումրի, ՀՀ

Ամփոփում

Նախաբան. Բաքվի հայկական մշակույթում երաժշտությունը կարևոր տեղ է զբաղեցրել: Մինչև 19-րդ դարը այստեղ զարգացել են հայոց ավանդական երաժշտության երեք հիմնական ճյուղերը՝ ժողովրդական, գուսանաաշուղական և հոգևոր-եկեղեցական: 19-րդ դարի վերջում ձևավորվում, իսկ 20-րդի սկզբում սկսում է զարգանալ նաև եվրոպական կոմպոզիտորական-կատարողական արվեստը: Մեթոդներ և նյութեր. Պատմահամեմատական և տեքստաբանական մեթոդներով քննության են առնվել Բաքվի հայերին վերաբերող արժեքավոր աղբյուրները: Վերլուծություն. Ուսումնասիրվել են արխիվային բազմաթիվ գրավոր նյութեր, ազդագրեր և լուսանկարներ: Արդյունքներ. Որպես հայ մշակույթի նշանավոր կենտրոններից մեկը՝ Բաքուն իրեն ձգել է ոչ միայն Արցախի ու Շամախիի տաղանդաշատ երաժիշտներին, այլև Հայկական տարբեր գաղթօջախների և նշանավոր կենտրոնների համբավավոր գործիչներին: Կարևորագույն արժեքն այն է, որ նրանց գործունեությունը ոչ միայն մեծ նպաստ է բերել քաղաքի բազմազգ երաժշտական մշակույթին, այլև հանդիսացել է հայ բնակչության ինքնության կարևոր բաղադրիչներից մեկը:

Բանալի բառեր՝ Բաքու, հայկական քաղաքային մշակույթ, ավանդական երաժշտություն, կոմպոզիտորական արվեստ:

Ինչպես հղել՝ Հարությունյան Հ. *Երաժշտությունը Բաքվի հայերի քաղաքային մշակույթի համատեքստում* // ՀՀ ԳԱԱ ՇՀՀ կենտրոնի «Գիտական աշխատություններ»: Գյումրի: 2026: Հ. 2 (29):

141- 152 էջեր: DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-141

* Հետազոտությունն իրականացվել է ՀՀ ԿԳՄՄՆ բարձրագույն կրթության և գիտության կոմիտեի ֆինանսական աջակցությամբ՝ 25RG-6E161 գիտական թեմայի շրջանակներում:

MUSIC IN THE CONTEXT OF THE URBAN CULTURE OF THE ARMENIANS OF BAKU

Hasmik H. Harutyunyan

Shirak Center for Armenological Studies NAS, Gyumri, RA
Gyumri Branch of Yerevan Komitas State Conservatory

Abstract

Introduction: Music had occupied a significant place in the Armenian culture of Baku. Prior to the 19th century, three main branches of traditional Armenian music developed here: folk, gusan-ashugh (troubadour), and spiritual-ecclesiastical. At the end of the 19th century, European composition and performance arts began to take shape, followed by their active development at the beginning of the 20th century. **Methods and Materials:** Valuable sources related to the Armenians of Baku were examined using historical-comparative and textual analysis methods. **Analysis:** Numerous archival written materials, playbills (posters), and photographs were studied. **Results:** As one of the prominent centers of Armenian culture, Baku attracted not only talented musicians from Artsakh and Shamakhi, but also renowned figures from various Armenian diaspora communities and prominent cultural hubs. The ultimate significance lies in the fact that their activities not only made a major contribution to the city's multinational musical culture, but also served as a vital component of the Armenian population's identity.

Key words: *Baku, Armenian urban culture, traditional music, composition art.*

Citation: Harutyunyan, H. *Music in the Context of the Urban Culture of the Armenians of Baku* // "Scientific works" of the Shirak Center for Armenological Studies NAS RA. Gyumri, 2026. Vol. 2 (29). 141- 152 pp.. DOI: 10.52971/18294316-2026.29.2-141

ՆԱԽԱԲԱՆ. Բաքվում հայկական մշակութային ժառանգությունը հաստատվում է բազմաթիվ վկայություններով: Էպիգրաֆիկ վկայություններից հայտնի օրինակ է Բաքվի պատմական միջոցով հին քաղաքի ամրոցը, որը կառուցվել է Մանուչ III Շիրվանշահի (1120–1160) օրոք կտրված քարից, Շիրվանշահների երկհարկանի պալատական համալիրում, որն այսօր հայտնի է որպես «Իչերի Շեհեր» (Ներքին քաղաք) [10: 13: 15, էջ 5]: Այս պալատական համալիրի պատերին, մասնավորապես՝ հարավային զարդարված մուտքի ճակատին և «Դիվան Խանե» (15-րդ դար) աշխարհիկ շենքի արևելյան պատին, հայ վարպետ արհեստավորների անունները փորագրված են եղել շրջանակների մեջ՝ նուրբ մշակված քարի վրա, չնայած այժմ, ըստ հայ պատմաբանների, հնարավոր է, վնասված կամ ջնջված են: Մի արձանագրության մեջ գրված է եղել. «Վարպետ Ե. Գ.», իսկ մի փոքր ներքևում կան մեկ այլ հայ արհեստավորի անվան սկզբնատառերը՝ «Չ. Մ. Մ.»։ Բաքվի հին հայ բնակչության մասին հետաքրքիր տեղեկություններ են տրամադրում նաև եվրոպացի ճանապարհորդ-հետազոտողները (Ջոն Քուք, Սամուել Գոթլիբ Գմելին և այլք), ովքեր այցելել են քաղաք 1740-1780-ական թվականներին [15, էջ 5]:

Հայերի հին բնակավայրը և հատկապես նրանց սերտ կապերը Մայր Աթոռ Սուրբ Էջմիածնի հետ փաստաթղթավորված են 1780 թվականին Ամենայն հայոց կաթողիկոս Ղուկաս Ա Կարնեցու կողմից Բաքվում գտնվող մի քանի անձանց ուղարկված կոնդակներում և գրություններում:

Բաքվում հայերի թիվը հատկապես արագ աճեց 1860-1880-ական թթ. և 19-20-րդ դարերի սկզբին՝ նավթարդյունաբերության բուռն զարգացման շրջանում, քանի որ շատ հայեր գաղթեցին այնտեղ Հայաստանի տարբեր մասերից: 1862 թ. այդ թիվը հասել էր 700 հայկական տնային տնտեսության, որոնք հիմնականում կենտրոնացած էին բերդաքաղաքում և Հայկավանում (հայտնի է նաև որպես Էրմանի-Քենդ)՝ «հայոց գյուղում»:

1897 թվականի մարդահամարի համաձայն՝ Բաքվի 111.904 բնակիչներից 45.402-ը հայեր էին [15, էջ 6]: Բաքվի հայ համայնքի հոգևոր կյանքը կազմակերպված էր Հայ եկեղեցու Շամախի թեմի իրավասության ներքո, որի ենթակայության տակ էին հետևյալ եկեղեցիները՝ Սբ Աստվածածին, Սբ Գրիգոր Լուսավորիչ, Սբ Հարություն (Հովհաննես Մկրտիչ), Սբ Թադեոս և Սբ Բարթողոմեոս և Սրբոց Թարգմանչաց:

Հայ բնակչության հասարակական և քաղաքական կյանքը կառավարվում էր Բաքվի Հայկական Ազգային խորհրդի կողմից, որը հիմնադրվել է 1917 թվականի դեկտեմբերի 30-ին: 19-րդ դարի կեսերից սկսած ազգային բարեգործական և մշակութային կազմակերպությունները բացառիկ դեր են խաղացել Բաքվի հայերի հասարակական կյանքում: Դրանց թվում էին Բաքվի հայկական բարեգործական ընկերությունը, քաղաքի հայկական եկեղեցական բարեգործական խորհուրդը (աղքատների համար), հայկական մշակութային միությունը, հայկական փախստականների կոմիտեն, հայկական գրական ընկերությունը և այլն [14]:

«Բաքվի վաղեմի հայկական համայնքի ներդրումը, որը տիրապետում էր հին մշակութային ժառանգության, հսկայական էր մի ժամանակ խիստ հետամնաց բնակավայրը 19-րդ դարի կեսերին ծաղկող կենտրոնի վերածելու գործում: Նրանց ջանքերը խոր ազդեցություն են ունեցել կրթության, գիտության, թատրոնի, մամուլի, երաժշտության, հրատարակչության, առողջապահության, ճարտարապետության, ճարտարագիտության, առևտրի, արդյունաբերության, արհեստների, արվեստների և բանկային գործունեության գրեթե բոլոր ոլորտների վրա: Ամփոփելով՝ Բաքվի հայերի գործունեությունը այս տարբեր ոլորտներում լավագույնս կարելի է բնութագրել մեկ բառով՝ ռահվիրա» [11, էջ 42]:

Երաժշտությունը Բաքվի հայերի քաղաքային մշակույթում

Բաքվի հայկական մշակույթում երաժշտությունը կարևոր տեղ է զբաղեցրել: Մինչև 19-րդ դարը այստեղ ուրույն տեղ են զբաղեցրել հայոց ավանդական երաժշտության երեք հիմնական ճյուղերը՝ ժողովրդական, գուսանաաշուղական և հոգևոր-եկեղեցական: 19-րդ դարի վերջին ձևավորվում, իսկ 20-րդի սկզբին սկսում է զարգանալ նաև եվրոպական կոմպոզիտորական-կատարողական արվեստը:

Բնականաբար, երաժշտական հնագույն ավանդույթները *ժողովրդական* արվեստում են, որտեղ խտացել են դարերի խորքից եկող ժանրային, բանաձևային և նվագաբանային բազմապիսի դրսևորումներ [7]: Այդ մասին են խոսում պատմագրական բազմաթիվ փաստերը՝ Կուրի ձախ ափից մինչև Բաքվի նահանգը հնագույն ժամանակներից բնակություն հաստատած հայերի մշակույթին վերաբերող վկայությունները: Դրանք ավելի խոսում են դառնում 19-րդ դարում, երբ Բաքուն աստիճանաբար դառնում է արդյունաբերական կենտրոն:

Քաղաքային ժողովրդական երգարվեստում հատկապես տարածված են եղել քնարական ժանրերը: **Խաղիկները** փոքրիկ երգեր են և ունեն շատ հակիրճ բովանդակություն: Դրանք երբեմն հարափոփոխ են և հաճախ աղերսվում են բնության նկարագրի, ժողովրդական կյանքից բխող դեպքերի թվարկմամբ ստանում են իմաստաբանական որոշակի արժեք: Հետևաբար, այս ժանրի նմուշները բավական բազմազան են՝ հատկապես գործառնության-թեմատիկ նշանակությամբ: Դրանք նախկինում ունեցել են կատարման հստակ վայր և համատեքստ, հետագայում համատեքստն ընդլայնվել է՝ ըստ հասարակական պահանջների: Խաղիկները կատարվում են փոխեփոխ երգեցողությամբ՝ տարբեր խմբերի կամ մեներգչի ու խմբի հաջորդաբար կատարմամբ: Հաճախ դրանք ուղեկցվում են պարով [7, էջ 42]:

Բաքվի խոսվածքով ծնունդ առած սիրային քնարական, աշխատանքային, օրորոցային, հարսանեկան, ողբական, կատակային բազմապիսի երգեր նոր բովանդակություն են ստացել խորհրդային տարիներին՝ գովերգելով խորհրդային աշխատանքն ու կենցաղը: Դրանց մեջ հետագայում նշանավորվեցին նաև Հայրենական մեծ պատերազմին նվիրվածները, հատկապես՝ պատերազմում զոհված հերոսների հիշատակին ձոնված երգերը, որոնք խիստ հուզական են և կրում են ավանդական դրոշմ:

Ժողովրդապրոֆեսիոնալ երաժշտական արվեստը խոր արմատներ ունի Արցախում: Բավական է հիշել Դավթակ Քերթոռի /7-րդ դար/ հեղինակած Ողբը՝ Ջվանշիր իշխանի մասին: Սա գուսանական արվեստի փայլուն նմուշ է, որը նաև երգվել է՝ Բանաստեղծական տաղաչափությանը համապատասխան [9, էջ 176]: Հետագայում, երբ աշուղական արվեստը Արցախում հզոր զարգացում ապրեց, Բաքուն դարձավ հայ աշուղների ստեղծագործական հանգրվաններից մեկը՝ իր քաղաքային կենցաղ ներառելով նաև այս բացառիկ կարևոր ոլորտը:

Հայ աշուղական կենտրոնները ստեղծվել ու գործել են պատմամշակութային այնպիսի միջավայրում, որտեղ պահանջված է եղել ժողովրդապրոֆեսիոնալ բանաստեղծ-երաժշտի արվեստն ու ստեղծագործությունը: Այս արվեստի կամ արհեստի բազմաբովանդակ էությունը աշուղներին հնարավորություն է տվել հասարակական բոլոր շերտերի մեջ առաջացնելու հետաքրքրություն ժամանակակից մշակութային, քաղաքական, սոցիալական, ժամանցային բնույթի խնդիրների ու հարցերի շուրջ, գտնել դրանց ինքնատիպ պատասխաններ՝ արժանանալով ունկնդրի անթաքույց համակրանքին: Աշուղի ստեղծագործության մեջ առաջնային համարվող բանաստեղծական տեքստն ու տաղաչափությունը հնարավորություն են տվել դրանք եղանակավորելու ըստ նախընտրության, քանի որ վարպետ աշուղը ազատ է եղել երաժշտական բաղադրիչի ընտրության մեջ, և ստեղծագործության կամ ելույթի համապատասխան պահի ընտրել է իր ուզած եղանակը: Այդպիսով, աշուղները երաժշտական կյանքի անբաժան մասը դարձան քաղաքում [6]:

Այսպես, Հաղորդի շրջանի Տումի գյուղում ստեղծագործած Ուլվանց աշուղներից շատերը հետագայում տեղափոխվել և գործունեություն են ծավալել Բաքվում: Բանահավաքչական հարուստ նյութերը վկայում են, որ այստեղ, ինչպես և Հայաստանի մյուս քաղաքների կենցաղում ընդունված է եղել ընտանեկան աշուղի գործունեությունը: Նա մաս-

նակցել է ընտանեկան հավաքություններին ու խնջույքներին, ժամանցային տարբեր հանդիպումներին ու հանդիսություններին: Այստեղ հնչել են աշուղական սիրավեպեր ու հեքիաթներ՝ սազի, սանթուրի, թառի ու քամանչայի նվագակցությամբ: Բաքվի համաբավվոր աշուղներից էին շամախեցի աշուղ Զարկեարը /1824-1868/ և Մայիֆը /1825-1901/[8]:

Նրանց բազմաթիվ երգերը հնչում էին նաև սրճարաններում: Այստեղ էլ տեղի էին ունենում ավանդական աշուղական մրցույթները, որոնք երբեմն յուրահատուկ ներկայացման էին վերածվում: Արցախցի սազանդարներն ու զուռնաչիները ոչ միայն տեղի ու հարակից գյուղերի, այլև Արցախի ու նրա սահմաններից դուրս գտնվող ուրիշ շատ քաղաքների տոնախմբություններում պատվավոր և ցանկալի մասնակիցներ էին:

Աշուղների մշտական ուղեկիցները նվագաձուների խմբերն էին, որոնց նաև սազանդարներ էին անվանում: Սրանք պրոֆեսիոնալ երաժշտախմբեր էին՝ նվագարանների ավանդական կազմերով և հարուստ նվագացանկով: Հիմնականում Արցախի տարբեր բնակավայրերից Բաքու էին գալիս հմուտ երաժիշտ կատարողներ, որոնք կամ նվագակցում էին աշուղներին, կամ ինքնուրույն գործունեություն էին ծավալում: Նշենք առավել համբավավոր մի քանի անուններ. զուռնահար և քամանչահար Զումշուղ Վանյան, զուռնահար Ներսես Գրիգորյանը, զուռնահար Հայրապետ /Հաբեթ/ Հայրապետյանը, թառահարներ Գրիգոր Բաղիշյանը, Խաչատուր Պողոսյանը, Հարություն Հայրապետյանը, քամանչահարներ Դանիել Մովսիսյանը, Արսեն Սադյանը, Աբրահամ Վարդանյանը և շատ ուրիշներ [8, էջ 45]:

Բաքվի հայ երաժիշտ-վարպետները ստեղծել էին արվեստաբուխ մթնոլորտ, որտեղ անցկացվում էին նաև մրցույթներ, և կային համագործակցության լավագույն հնարավորություններ: Այստեղ հաճախ էին այցելում աշուղներ Թիֆլիսից և Ալեքսանդրապոլից: Հիշարժան էին այստեղ աշուղ Զիվանու և Շերամի ելույթները: Վերջինիս համար ճակատագրական էր 1914թ. ելույթը Բաքվի Հայ մշակութային ընկերության կազմակերպած համերգում: Արդեն համբավավոր Գրիգոր Տալանին /Ալեքսանդրապոլում նա հայտնի էր որպես Տալոյենց Գոթոր/ այստեղ լսում է բանաստեղծ Հովհաննես Հովհաննիսյանը և նրա երգերի նրբագեղ հնչյունային հյուսվածքների ու մեղիզմանի տպավորությամբ նրան համեմատում է նրբահյուս շերամի հետ: Եվ այդ օրվանից նրան օծում են **աշուղ Շերամ** անունով:

Երաժշտական այս հարուստ և բազմազան մթնոլորտը մեծապես նպաստեց Բաքվում խորհրդային տարիներին ձևավորվող ավանդական նվագախմբերի նոր տիպի կազմավորումների և դրանց համարժեք նվագացանկի ստեղծման գործում հայ երաժիշտների վիթխարի ներդրումներին [5, էջ 74]: Այսպես. շնորհաշատ երաժիշտ, կազմակերպիչ, կոմպոզիտոր և դիրիժոր, արևելյան երաժշտության գիտակ էր բժիշկ Ավանես Իոսանիսյանը /1881-1938/: Նա ծնվել է Շուշիում: Ավարտելով տեղի Ռեալական ուսումնարանը՝ աշխատել է իգական գեմնագիայում որպես երգի ուսուցիչ: 1905 թվականից սովորել է Նովոռոսիյսկի համալսարանի բժշկական ֆակուլտետում: Աշխատելով որպես բժիշկ՝ հետագայում չի դադարել զբաղվել երաժշտությամբ՝ ղեկավարելով զինվորական նվագախումբեր: 1920 թվականին բժիշկ Իոսանիսյանը տեղափոխվում է Բաքու, կազմակերպում Ադրբեջանի ժողովրդական գործիքների առաջին պետական արևելյան

նվագախումբը և մինչև կյանքի վերջը մնում է դրա անփոփոխ ղեկավարը: Հետաքրքիր փաստ է, որ Բոաննիսյանը, ինչպես և իր ժամանակի մյուս ղեկավարները, չէր օգտվում նոտաներից, մուղամները, թեսնիֆները, ռանգիները և պարեղանակները կատարում էր հիշողությամբ: Ի վերջո, քառաձայն նվագախումբը մեծ ազդեցություն թողեց Ադրբեջանի երաժշտական մշակույթի զարգացման վրա: Անսամբլի կազմում ընդգրկված էին հայագգի երաժիշտ-կատարողներ Լևոն Կարախանը, Կարո Չարչոլյանը, Բալա Մելիքովը, Սոդոմոն Սեյրանյանը և այլք: Անսամբլը բազմիցս հանդես է եկել հյուրախաղերով ԽՍՀՄ տարբեր հանրապետություններում: Դրանց զուգահեռ՝ նա հրավիրվում է պատեֆոնային ձայնագրության և թողարկում է մի քանի մուղամներ՝ թասնիֆներով, հատկապես նշանակալի է *Չարգաշ* մուղամի նվագախմբային բարձրակարգ կատարումը [5, էջ 74]:

Ա. Բոաննիսյանը ստեղծել է նաև կանանց նվագախումբ, որն արտառոց երևույթ էր Ադրբեջանի համար: Այստեղ կանայք ընդհանրապես բեմ չեն բարձրացել: Այս նոր նվագախումբը կատարում էր բարդ մուղամներ, ժողովրդական երգեր և պարեղանակներ:

Ա. Բոաննիսյանի անսամբլի դերն ու նշանակությունը առավել կարևորվում է նրանով, որ նրա գրեթե բոլոր երաժիշտները փայլուն մենակատարներ էին, որոնք յուրօրինակ կատարողական չափորոշիչներ են սահմանել ադրբեջանական արվեստում, առավել ևս՝ Բաքվի երաժշտական կյանքում: Այս առումով բավական ցայտուն է դուդուկահար և կլարնետահար, ծնունդով ալեքսանդրապոլցի Կարո Չարչոլյանը: Նա ծնվել է 1905 թվականին Ալեքսանդրապոլում: Որոշ ժամանակ նվագել է Վարդան Բունու ղեկավարած Արևելյան սիմֆոնիկ նվագախմբում [5, էջ 75]: Կյանքի երկրորդ կեսը ապրել է Բաքվում, նվագել է ժողովրդական գործիքների պետական նվագախմբում: Ուզեիր Հաջիբեկովի համահեղինակությամբ դուդուկի դասագիրք է գրել: Տիրապետել է ավանդական գործիքային երաժշտության ամբողջ նվագացանկին: Բացառիկ է նրա ներդրումը Բաքվի երաժշտական կյանքում՝ հատկապես կլարնետով մուղամների կատարման ասպարեզում: Նվագարանը եվրոպական ծագում ունի և 19-րդ դարի կեսերից մուտք էր գործել այս տարածաշրջան՝ հիմնականում ռուսական զինվորական նվագախմբերի շնորհիվ:

XX դարասկզբին Ալեքսանդրապոլի երաժշտական կյանքի համապատկերը լրացնող ու համալրող գործոններից էր ռուսական մշակութային արժեքների հետ փոխազդեցությունը: Անշուշտ, իր պատմաքաղաքական դերակատարումով, ռուսական մշակութային տարրը՝ մյուս արտագաղթյին դրսևորումների կողքին ուներ առանձնահատուկ շեշտադրումներ, որոնք գալիս էին ոչ միայն այստեղ ռուսների գործունեության բնույթից, այլև այն մշակութային համակարգից, որն էականորեն տարբերվում էր տեղային ասիական, մերձավորարևելյան համատեքստից [6, էջեր 114-122]:

Քաղաքային ժողովրդական, աշուղական և հոգևոր երգ-երաժշտության բոլոր ավանդական դրսևորումները սրբորեն պահող ու զարգացնող Ալեքսանդրապոլում նախ մուտք գործեցին ռուսական զինվորական նվագախմբերը: Դրանց նվագացանկում ռուս և արևմտաեվրոպացի կոմպոզիտորների քայլերգեր էին, որոնք կատարվում էին ոչ միայն զորամասերում, այլ նաև քաղաքի փողոցներում, հրապարակներում՝ տարբեր քաղաքային հանդիսությունների ժամանակ: Աստիճանաբար փողային երաժշտությունը ալեքպոլցու ականջի համար դարձավ ոչ միայն ընդունելի, այլև ցանկալի այն աստիճան,

որ ի վերջո քաղաքում ձևավորվեցին սեփական փողային նվագարանների կատարողական այնպիսի ավանդույթներ, որոնք լավագույն ձևով դրսևորվեցին ու զարգացան մանավանդ խորհրդային շրջանում:

Նույնը նկարելի է Բաքվի քաղաքային մշակույթում: Սակայն փաստն այն է, որ Կ. Չարչոլյանն այստեղ առաջինն է հանդես եկել մուղամների կլարնետային անգուգական կատարումներով, որոնք անգերազանցելի են նաև այսօր: Նա կյանքի երկրորդ կեսն ապրել է Բաքվում՝ մեծապես նպաստելով նվագարանային մուղամի զարգացմանը: 1956թ. նա մահանում է և այժմ հուղարկավորված է Բաքվի հայկական գերեզմանատանը, որը 1988 թվականի դեպքերից հետո, քաղաքի հայկական հետքի վերացման պետական հանցագործության պատճառով ոչնչացվել է: Սակայն, ասում են, թե Կ. Չարչոլյանի գերեզմանին ձեռք չեն տվել, որովհետև նա աղբյուրների շատ աշակերտներ ու հետևորդներ ուներ [5, էջեր 10-11]:

Պրոֆեսիոնալ /կոմպոզիտորական-կատարողական/ երաժշտական արվեստը Բաքվում ձևավորվել է 19-րդ դարի վերջին: Այս ոլորտում ևս մեծ է եղել հայ գործիչների և կազմակերպությունների դերը:

Շատ ակտիվ ու նպաստավոր է եղել հատկապես *Բաքվի մարդասիրական ընկերության* գործունեությունը. կազմակերպվել են թատերգություններ, հավաքույթներ, հանդիսություններ, տոնախմբություններ և, իհարկե, դասական երաժշտության համերգներ: 1882-1902թթ. Բաքվում համերգներով հանդես է եկել կոմպոզիտոր, խմբավար Քրիստափոր Կարա-Մուրզան [12]: Ընկերությունը նրան տրամադրում է ընդարձակ համերգասրահ, որտեղ էլ տեղի են ունենում երգչախմբային համերգները: Կոմպոզիտորը կազմակերպում է մոտ 40 հոգանոց բազմաձայն արական երգչախումբ և հանդես է գալիս փառահեղ համերգներով: Բաքվի Հայոց եկեղեցում առաջին անգամ հնչում է քառաձայն Պատարագ: Սա պատմական իրադարձություն է, որը մեծ հետք է թողել հայ հոգևոր երաժշտության մեջ:

Ոգևորված այս հաջողություններից՝ Կարա-Մուրզան շուտով կազմակերպում է երկսեռ երգչախումբ և ձեռնամուխ է լինում օպերայի ստեղծման: Այս երգչախմբի համբավն այնքան է մեծանում, որ 1888թ. աշնանը նրա ողջույնի էլույթով է սկսվում Բաքու այցելած Ռուսաց Ալեքսանդր Երրորդ կայսեր այցելությունը: Իսկ Բաքվի մարդասիրական ընկերության գործունեության 25-ամյակի հոբելյանական հանդիսությանը Կարա-Մուրզայի քառաձայն երգչախումբը հանդես եկավ 150-հոգանոց կազմով, որը կատարեց ոչ միայն կոմպոզիտորի, այլև եվրոպական դասական խմբերգեր:

Ոգևորված երգչախմբային արվեստում իր աննախադեպ հաջողություններից՝ Կարա-Մուրզան ձեռնամուխ եղավ ստեղծելու նաև հայկական ազգային-հայրենասիրական օպերա: 1891 թվականին Բաքվի հասարակական ժողովարանի դահլիճում հնչում է նրա «Շուշան» օպերայի նախերգանքը, իսկ 1892-ին՝ մի քանի խմբերգեր: Օպերայի հիմքում Ատրպետի համանուն ողբերգությունն էր, որը՝ որպես օպերային լիբրետո, հեղինակը նվիրել էր Կարա-Մուրզային: Սա ազգային, ռեալիստական ժողովրդական երգ-օպերայի ստեղծման առաջին փորձն էր, որը թեև մնաց անավարտ, սակայն նախանշեց արևելահայ օպերային թատրոնի ձևավորման ուղին:

Այդպիսով, Ք. Կարա-Մուրզան մեծ հետք թողեց ինչպես հայ կոմպոզիտորական արվեստի կայացման գործում, այնպես էլ Բաքվի քաղաքային երաժշտական մշակույթը բարձրացրեց մի նոր հանգրվանի: Պատահական չէ, որ քաղաքը ներառվել էր նաև Կոմիտասի համերգային և գիտական գործունեության շրջանակի մեջ: 1908 թվականին երգիչ Վահան Տեր-Առաքելյանի հետ Կոմիտասը համերգ-դասախոսությամբ հանդես եկավ Բաքվում: Այդ համերգային շրջագայությունը նպատակ ուներ հասարակությանը ծանոթացնել հայ ժողովրդական երաժշտությանը և այդ ասպարեզում կատարած իր ուսումնասիրություններին: Դասախոսությունները Կոմիտասը ուղեկցում էր ժողովրդական երգերի ոգեշունչ մեկնաբանմամբ: Ներքին մեծ հուզմունքով կատարում էին քնարական, աշխատանքային, ծիսական և այլ երգեր:

20-րդ դարի սկզբին բուռն զարգացող երաժշտական կյանքը Բաքվում օպերային թատրոն հիմնելու պահանջ առաջացրեց [2: 3]: Դրան մեծապես նպաստում էին նաև մի շարք նշանավոր արտիստների համերգային ելույթները: Դրանցից ամենատպալմունքով հայտնի օպերային երգչուհի Նադեժդա Պապայանի, հայտնի տենոր և խմբավար Ներսես Շահլամյանի, օպերային և կամերային տաղանդավոր երգիչ՝ Բեգլար Ամիրջանյանի մենահամերգներն էին, որոնք բացառիկ հետք են թողել քաղաքի մշակութային կյանքում: Ու թեև բազմազգ էր քաղաքային մշակույթի պատկերը, սակայն այդ կարևոր գործին ձեռնամուխ եղան դարձյալ հայ գործիչները: Դրանք բաքվեցի խոշոր նավթարդյունաբերող Մայիլյան եղբայրներն էին՝ Դանիելը, Իվանը և Ղազարը: Հետաքրքիրն այն է, որ Թատրոնը պատվիրվել և կառուցվել է էթնիկ հայերի համար՝ ճարտարապետ Նիկոլայ Բանի կողմից՝ ընդամենը 10 ամսում: Բացումը տեղի է ունեցել 1911 թվականի փետրվարի 19-ին և հայտնի է եղել որպես Մայիլյանների թատրոն:

Ներկայում այն կոչվում է Ադրբեջանի օպերայի և բալետի պետական ակադեմիական թատրոն և շարունակում է իր գործունեությունը: 1913 թվականին այստեղ մեծ շուքով բեմադրվել է Ա. Տիգրանյանի «Անուշ» օպերան: Այս բեմադրության կայացման գործում շատ մեծ էր կոմպոզիտոր Անտոն Մայիլյանի դերը: Իրավացիորեն նրան կարող ենք համարել Բաքվում ստեղծագործած ամենաազդեցիկ կոմպոզիտորը, որը նաև երաժշտական-հասարակական գործիչ էր և գլխավորում էր Բաքվի Հայարտան երաժշտական բաժինը: Այստեղ 1910-1917թթ. Ա. Մայիլյանի խմբագրությամբ հրատարակվել է «Թատրոն և երաժշտություն» պարբերականը: Հետագայում նա գրել է «Մաֆա» օպերան (1933), որը դարձյալ բեմադրվել է Բաքվում: Կոմպոզիտորը մինչև կյանքի վերջը /1942թ./ ապրել է Բաքվում՝ մեծ նպաստ բերելով քաղաքի պրոֆեսիոնալ երաժշտության զարգացման գործին:

Պրոֆեսիոնալ երաժշտության բուռն զարգացումը Բաքվի հայոց մեջ տվեց իր արժանի արդյունքները: Այսպես, հայտնի նավթարդյունաբերող Աբգար Ադամյանի երկու դուստրերը՝ Հեղինեն և Եվգինեն, մեկնելով Եվրոպա, դարձան համբավավոր դաշնակահարուհիներ:

Մայիլյանների օպերային թատրոնը Բաքվում

Այս կուտակումը հնարավորություն ընձեռեց 1921 թվականին Բաքվում հիմնել կոնսերվատորիա: Այս գործում շատ մեծ էր հայ նշանավոր երաժիշտ Սաշա Օգանեզաշվիլու դերը (Ալեքսանդր Օհանյան): Նա գործունեություն է ծավալել Թիֆլիսում, Բաքվում, Երևանում [4: 5, էջեր 99-100]: Բաքվում մենակատար է եղել Անտոն Մայիլյանի «Արևելյան նվագախմբում»: 1905 թվականին ադրբեջանական երգիչ Ջ. Կարյազդոզլու և թառահար Կ. Փիրումովի հետ համերգներով շրջագայել է Անդրկովկասում, Միջին Ասիայում ու Իրանում, մասնակցել գրամոֆոնային գրառումների: Ուսումնասիրելով մերձավորարևելյան լեզուները և ժողովրդական երաժշտությունը՝ մասնագիտացել է մուղամների արվեստում, ներդրել քառալար քամանչան: 1909 թվականից Անդրկովկասի և Իրանի քամանչահարները Օգանեզաշվիլուց փոխառել են նաև քամանչայի լարվածքը: 1910 թվականից սկսել է ստեղծագործել, գրել է «Ֆահրադ և Շիրին» երգային օպերան, որը ժողովրդական գործիքների նվագակցությամբ կատարվել է 1911 թվականին, Բաքվում:

Ահա այս համբավավոր հայ երաժիշտն է հիմնել նաև Բաքվի կոնսերվատորիան, որը 1930 թվականին տեղակայվել է հայկական Ս. Թադեոս-Բարդուղիմեոս մայր տաճարի մեջ, բնականաբար, կառույցի ձևախեղումից հետո: Հետաքրքիրն այն է, որ այս մասին ադրբեջանական ժամանակակից աղբյուրները լռում են և պնդում, որ Բաքվի կոնսերվատորիայի հիմնադիրը կոմպոզիտոր Ուզեիր Հաջիբեկովն է: Փաստն այն է, որ վերջինս կոնսերվատորիայում ռեկտոր է աշխատել միայն 1939 թվականից: Մինչդեռ նույն ադրբեջանական ոչ վաղ անցյալում հրատարակված աղբյուրներում /օրինակ՝

Ադրբեջանական սովետական հանրագիտարանում/¹ հստակ նշված է, որ կոնսերվատորիան հիմնել և որպես ռեկտոր է աշխատել Ս. Օզանեզաշվիլին: Նշենք նաև, որ 1934-1938թթ. Բաքվի կոնսերվատորիայի ռեկտորն էր մեկ ուրիշ անվանի հայ՝ կոմպոզիտոր Անուշավան Տեր-Ղևոնդյանը [1]:

Բաքվի երաժշտական մշակույթի մեջ զգալի ավանդ ունի նաև կոմպոզիտոր Անդրեյ Բաբայանը /Բաբան/: Ավարտելով Բաքվի կոնսերվատորիան և Մոսկվայի կոնսերվատորիայի ասպիրանտուրան՝ նա ամբողջովին նվիրվել է ստեղծագործական աշխատանքին: 1939-1941 թվականներին աշխատել է Ադրբեջանի ռադիոյի ադրբեջանական ժողգործիքների նվագախմբի դիրիժորի օգնական: 1941-1945 թվականներին եղել է Բաքվի կայագործի երգի-պարի անսամբլի գեղարվեստական ղեկավարը, 1946-1947 թվականներին՝ **Բաքվի ֆիլհարմոնիկ անսամբլի** ղեկավարը, 1947-1950 թվականներին՝ ֆիլհարմոնիկ երգի-պարի անսամբլի խմբավարը [15 էջ 136]:

Այսպիսով, Խորհրդային տարիներին ևս նշանակալի է եղել հայ ավանդական երաժշտության կատարողների և պրոֆեսիոնալ երաժիշտների գործունեությունը Բաքվում: Պատահական չէ, որ այստեղից են դուրս եկել այնպիսի համբավավոր կոմպոզիտորներ, ինչպիսիք են Արտեմի Այվազյանը, Ավետ Տերտերյանը, Ալեքսեյ Հեքիմյանը, բազմաթիվ երգիչներ ու գործիքային կատարողներ, երաժշտագետներ:

Որպես հայ մշակույթի նշանավոր կենսորոններից մեկը՝ Բաքուն իրեն է ձգել ոչ միայն Արցախի ու Շամախիի տաղանդաշատ երաժիշտներին, այլև հայկական տարբեր գաղթօջախների և նշանավոր կենսորոնների համբավավոր գործիչներին:

Կարևորագույն արժեքն այն է, որ նրանց գործունեությունը ոչ միայն մեծ նպաստ է բերել քաղաքի բազմազգ երաժշտական մշակույթին, այլև հանդիսացել է հայ բնակչության ինքնության կարևոր բաղադրիչներից մեկը: Եվ ամենևին կարևոր չէ, որ ադրբեջանական ներկա իրականության մեջ հստակ տարվում է հայատյացության քաղաքականություն: Պատմությունը կարելի է վերաշարադրել, բայց պատմական փաստերն ու մշակութային բարձր արժեքները ջնջել անկարելի է:

Ե. Զ. Ր. Ա. Հ. Ա. Ն. Գ. ՈՒ Մ. Բաքվի հայերի երաժշտական մշակույթը հարստագույն տարեգրություն ունի: Այստեղ հավասարապես զարգացել ու միմյանց փոխազդել են հայկական քաղաքային ժողովրդական երգն ու նվագը, աշուղական ու սազանդարական բարձր արվեստը՝ մուղամի անգուգական կատարումներով, հոգևոր-եկեղեցական պաշտոներգության բարձրագույն դրսևորումները՝ բազմաձայն Պատարագամատուցը, և, ի վերջո, եվրոպական կոմպոզիտորական երաժշտության բոլոր շերտերը՝ օպերային-բալետային ժանրերից, մինչև գործիքային և վոկալ ստեղծագործությունների ստեղծումն ու կատարողական արվեստը:

Սա մեծ և անչափ արժեքավոր ժառանգություն է, որը հայ երաժշտական մշակույթի փառավոր տարեգրության մի բարձր հանգրվան է:

¹ *Азербайджанская советская энциклопедия - в 10 томах, Баку: Кызыл Шар, 1983. — Т. VII. Стр. 321*

Գ ր ա կ ն ու թ յ ու ն

1. **Գիլինա Ե.** *Անուշավան Տեր-Ղևոնդյան*: «Հայաստան»: Երևան: 1962: 120 էջ:
2. **Գրիգորեանց Գ.** *Թատրոնի սկիզբը Բաքվում*: // «Հուշարար» ամսագրի հավելված: Թիֆլիս: 1908, թիվ 9, 122-124 էջեր:
3. **Գրիգորեանց Գ.** *Մի քանի խոսք Բաքվի հայկական թատրոնի սկզբնավորման մասին (Բմ հիշողություններից. նրա 45-ամյակի առթիվ)*: «Թատրոն և երաժշտություն»: Բաքու: 1915, թիվ 6-7, 90-94 էջեր:
4. **Գևորգյան Գ.** *Սաշա Օգանեզաշվիլի*: «Հայաստան»: Երևան: 1973: 100 էջ:
5. **Կիրակոսյան Ա.** *Հայ ժողովրդական նվագարանային կատարողական արվեստ*: «Ամրոց գրուպ»: Երևան: 2011: 248 էջ:
6. **Հարությունյան Հ.** *Համբարային ավանդույթը հայ աշուղական արվեստում*: «Եգեա»: Երևան: 2024: 186 էջ:
7. **Ղազիյան Ա., Վարդանյան Ս.** *Բաքվի հայոց բանահյուսությունը*: «Չանգակ-97»: Երևան: 2004: 380 էջ:
8. **Մարկոսյան Ս.** *Արցախի ժողովրդական երաժիշտներ*: «Ամրոց գրուպ»: Երևան: 2004: 256 էջ:
9. **Մովսես Կաղանկատվացի** *Պատմություն Աղվանից աշխարհի*: «Հայաստան»: Երևան: 1969: 321 էջ:
10. **Շահինյան, Ա.** *Բաքվի քաղաքային թանգարանի հայերեն արձանագրությունները*: «Լրաբեր հասարակական գիտությունների»: Երևան: 1976, N 6, 89-94 էջեր:
11. **Ստեփանյան Գ.** *Բաքու քաղաքի հայության պատմությունը (պատմաժողովրդագրական ուսումնասիրություն)*: ՀՀ ԳԱԱ պատմության ինստիտուտ: Երևան, 2011: 651 էջ:
12. **Փիլեճեան Գ. Զ.** *Կարա-Մուրզա*: «Չանգակ»: Երևան: 2016: 456 էջ:
13. **Григорян А.Л.** *Армянский Баку. Краткие зарисовки города до и после 1917 года*. «Спюрк», (Нью-Йорк - Санкт-Петербург), Ереван, 2019, 396 с.
14. **Степанян Г., Амбарцумян Н., Марукян А.** *Особенности и направления деятельности Бакинского "армянского благотворительного общества" // "История, археология и этнография Кавказа"*, Махачкала, 2025, т. 21, N 1, 65-73 сс.
15. **The Armenian Religious, Cultural, and Civilizational Heritage of Baku**. Hushardzan Press, Yerevan, 2025. 172 p.

References

1. **Gilina, E.** Anushavan Ter-Ghevondyan [Anushavan Ter-Ghevondyan]. Yerevan: "Hayastan", 1962. 120 p. (in Armenian)
2. **Grigoreants, G.** The Beginning of Theater in Baku [Tatroni skizby Bakvum]. Appendix to the journal "Husharar," Tiflis, 1908, N 9, 122-124 pp. (in Armenian)
3. **Grigoreants, G.** A Few Words on the Beginning of the Armenian Theater in Baku (From my memories: on the occasion of its 45th birthday) [Mi kani khosk Bakvi haykakan tatroni skzbnavorman masin (Im hishoghutyunnerits nra 45-amyaki arttiv)]. "Theater and Music", Baku, 1915, N 6-7, 90-94 pp. (in Armenian)
4. **Gevorgyan, G.** Sasha Oganezashvili [Sasha Oganezashvili]. Yerevan: "Hayastan", 1973. 100 p. (in Armenian)
5. **Kirakosyan, A.** Armenian Folk Instrumental Performance Art [Hay zhoghovrdakan nvagaranayin kataroghakan arvest]. Yerevan: "Amrots Group", 2011. 248 p. (in Armenian)
6. **Harutyunyan, H.** Craft union tradition in the Armenian ashugh art [Hamkarayin avanduty hay ashughakan arvestum]. Yerevan: "Yegia", 2024. 186 p. (in Armenian)
7. **Ghaziyani, A., Vardanyan, S.** Armenian Folklore of Baku [Bakvi hayots banahyusutyuny] Yerevan: Zangak-97 press, 2004. 380 p. (in Armenian)
8. **Markosyan, S.** Folk Musicians of Artsakh [Artsakhi zhoghovrdakan yerazhishtner]. Yerevan: "Amrots Group", 2004. 256 p. (in Armenian)
9. **Movses Kaghanakatvatsi,** History of the country of Aluank [Patmutyun Aghvanits ashkharhi]. Yerevan: "Hayastan", 1969. 321 p. (in Armenian)

10. **Shahinyan, A.** Armenian Inscriptions of the Baku City Museum [*Bakvi kaghakayin tangarani hayeren ardzanagrutyunnery*]. "Lraber hasarakakan gitutyunneri", Yerevan, 1976, N 6, 89–94 pp. (in Armenian)
11. **Stepanyan, G.** The History of the Armenians of Baku (historical and demographic study) [*Baku kaghaki hayutyan patmutyuny (patmazhoghovrdagrakan usumnasirutyun)*]. Yerevan: Institute of History of the NAS, (in Armenian)
12. **Phithejean, G.Q.Kara-Murza** [*Q.Kara-Murza*], "Zangak". Yerevan, 2016. 456 p, (in Armenian)
13. **Grigoryan, Al.** Armenian Baku. Brief sketches of the city before and after 1917 [*Armyanskiy Baku. Kratkiye zarisovki goroda do i posle 1917 g.*]. (New York - St. Petersburg), Yerevan: "Diaspora", 2019. 396 p. (in Russian)
14. **Stepanyan, G., Ambartsumyan, N., Marukyan, A.** Features and areas of activity of the Baku "Armenian Charitable Society". "History, archeology and ethnography of the Caucasus", Makhachkala, 2025, v. 21, no. 1, 65-73 pp. (in Russian)
15. The Armenian Religious, Cultural and Civilizational Heritage of Baku. Yerevan: Hushardzan Press, 2025. 172 p.

Ընդունվել է / Received on: **22. 06. 2026**

Գրախոսվել է / Reviewed on: **04. 07. 2026**

Հանձնվել է տպ. / Accepted for Pub: **12. 08. 2026**

Տեղեկություններ հեղինակի մասին

Հասմիկ Հայկի ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆ՝ արվեստագիտ. թեկնածու, դոցենտ, ԳԱԱ Շիրակի հայագիտ. հետազոտությունների կենտրոնի ավ. գիտաշխատող, Երևանի Կոմիտասի անվ. կոնսերվատորիայի մասնաճյուղի տնօրեն, Գյումրի, ՀՀ
Էլ. հասցե՝ hasmik.har@mail.ru orcid.org. / 0000-0002-4358-9244

Hasmik Hayk HARUTHYUNYAN: PhD in Art Studies, Associate professor, Senior Researcher at Shirak Center for Armenological Studies NAS, Head of Yerevan Komitas State Conservatory, GB, Gyumri, RA, e-mail: hasmik.har@mail.ru orcid.org. / 0000-0002-4358-9244